

Sandby før udskiftningen

(Kundby sogn, Tuse herred)

Af kommunelærer **P. Rønn Christensen**

På foranledning af dr. Svend Pedersen, Washington, U. S. A., søn af Christen Pedersen i Sandby (1857—1927), har jeg systematisk gennemgået en væsentlig del af kilde-materialet til Sandbys historie før udskiftningen. Det er med dr. Pedersens billigelse, at der her offentliggøres nogle resultater af undersøgelserne, som muligvis kan have interesse for medlemmer af „Historisk Samfund for Holbæk Amt“.

Som det er almindeligt for de gamle danske landsbyers vedkommende, fortøner også Sandbys ældste historie sig i middelalderens mørke. Det er kun få og spredte oplysninger om byen, som foreligger fra 13-, 14- og 15-hundredtallet.

Ældst er en lille notits i Roskildebispens jordebog (fra ca. 1370), som fortæller, at bispens har „in Sandby terre V denariorum“, d. v. s. jord, der på skyldtaksationens tid vurderedes til at give 5 skæpper korn i skyld — altså et forholdsvis lille jordområde. Den samme jord omtales også i et dokument af $\frac{16}{10}$ 1389 (Repert.).

Når dertil føjes, at en gård, „curiam“, tilhørende Henrik Skytte, nævnes i dokumenter fra 1376 og 1384 (Repert.), og at et skøde fra Peder Jensen Preen til Roskilde Clara Kloster dateret $\frac{1}{5}$ 1393 omhandlende en gård i Sandby (2 pund korn i landgilde, beboet af Svend Olsen) er bevaret i afskrift, er vist nævnt samtlige de kilder, som omtaler landsbyen Sandby i 1300-tallet. Dog må i denne forbindelse også nævnes, at der i en gammel registratur over Roskilde bispestols breve (Æ. d. ark. III 359) er nævnt et brev på „latine“, som skal have gået ud på, at Jens Pallisen i året

1383 pantsatte Thure Knudsen sit gods i Sandby, men nærmere oplysning om dette gods gives ikke. Navnet på landsbyen staves i 1300-tallet oftest ganske som nu, *Sandby*.

I 14- og 15-hundredtallet forekommer også enkelte gårde i Sandby nævnt med deres beboere og landgilde i skøder, mageskifter o. a. akter, og det indtryk, som man er tilbøjelig til at danne sig på grundlag af de anførte kilder fra 1300-årene, forstærkes derved yderligere: Alt tyder i retning af, at ejendomsretten til Sandby gårde var fordelt mellem en række forskellige adelige gods-ejere. Men kilderne er alt for spredte og tilfældige til, at vi kan rekonstruere en oversigt over ejendomsforholdene for 1600.

Gamle tingsvidner fra Tuse herreds ting (i 14- og 15-hundredtallet) nævner forholdsvist ofte mænd fra Sandby. (Se f. eks. Repert. ^{30/9} 1480, ^{28/7} 1492 og ^{27/1} 1498). Forklaringen er ganske ligetil: Herredstinget holdtes — som det fremgår af en liste fra 1521 over herredstingsteder (trykt i Da. Samlinger IV 355) — i Kundby, og det var derfor især mænd fra denne by og fra de nærmest liggende byer, som var at finde mellem den skare bønder, der hver ugedag var til stede på tingstedet, og mellem hvilke de traditionelle 12 „beskedne mænd“ blev udtaget som tingsvidner. En opremsning af navnene på disse Sandby-mænd vil dog vistnok være uden betydning for Sandbys historie, da vi er ganske ude af stand til at fastslå, hvilke gårde i byen, de har beboet.

Sandsynligvis har Sandby haft endnu en tilknytning til herredstinget; thi på *Drusebjerg* på grænsen af Sandby jord var efter alt at dømme *retterstedet* (se herom nogle sagn, der omtales i Holbæk amts årbog 1922 s. 30).

Først når vi kommer frem til 16-hundredtallet, finder vi kilder af en art og et omfang, der gør en nogenlunde fuldstændig beskrivelse af Sandby mulig, ja, de udførlige oplysninger om den gamle *landgilde* samt *opmålingen* af den dyrkede jord til byen i 1682 gør det ovenikøbet muligt for os at opstille perspektiver for byens organisation og indre liv, der rækker langt tilbage i tiden.

Landgilden kendes fra en række skøder og mageskifter i 1600-tallet og desuden fra to fuldstændige fortegnelser, som findes i de såkaldte „landgildematrikler“ fra 1662 og 1664.

Den vigtigste del af den gamle landgilde var i Sandby som i andre byer skylden — kornskylden. Den udgjorde i 16-hundredtallet for hele byen ialt $48\frac{7}{8}$ pund korn (rug og byg) (1 pund var 4 td. à 6 skæpper), og af dette tal tør vi med temmelig stor sandsynlighed slutte, at Sandby gennem mange år — formentlig århundreder — har været af nogenlunde konstant størrelse, thi det var almindeligt, at landsbyerne i middelalderen blev ansat til et vist antal hele mark (læster) skyld, og 48 pund er netop 4 mark (læster) korn. Flere forhold tyder på, at denne skyldtaksation af Sandby har afløst en endnu ældre, således nævnes der endnu i 1600-erne een enkelt gård i byen med skyld angivet i et ældre mål, øre — örtug; gården gav 15 skæpper rug og 18 skæpper byg i skyld, det er det samme som $\frac{1}{2}$ øre rug og $\frac{1}{2}$ øre byg. Måske er forandringen fra øre — örtug til pund sket sammen med en ny „rebning“ (se senere), men forandringen må i alle tilfælde være sket før 1393, da der i dette år, som ovenfor omtalt, nævnes en Sandby-gård med 2 pund skyld.

Kornskylden var fordelt mellem 24 gårde og 2 bol, og da skylden som nævnt synes at have været konstant gennem århundreder, har vel også gårdantallet været det samme igennem længere tid. Der ydedes 1, $1\frac{1}{2}$, 2 eller 3 pund korn af hver gård. Disse tal angiver forholdet mellem gårdenes størrelse ved skyldtaksationen i middelalderen, hvorimod de på grund af forandringer i gårdenes jordtilliggende i århundredernes løb kun omtrentligt kan vise os forholdet mellem størrelsen i 16-hundredtallet.

Landgildens øvrige bestanddele er ret varieret og viser, at Sandbys gårde i tidens løb har været ejet af mange forskellige hovedgårde, der hver havde sin karakteristiske landgilde. Mange af de små afgifter, „beder“ kaldet, fordi godsherren havde „bedt“ om dem (!), er sandsynligvis først kommet til i 15- og 16-hundredtallet, andre er ældre. En af de ældste er vist „gæsteri“, da der nævnes nogle gårde, som giver denne ydelse i grotmønt — sikkert pålignet i 13-hundredtallet. Almindeligst var det, at gæsteriet præsteredes i „arre“, d. v. s. havre, svarende til at denne byrde vist oprindelig var en pligt til at underholde godsherrens heste med foder — nogle steder i landet træffer man ogsaa gæsteri-

ydelser, der tydeligt nok var beregnet som fetalje til godsherrens svendes underhold.

En ret udbredt landgildeafgift fra Sandbygårdene var 1 lam, 1 gås og 2 høns — flere hovedgårde har åbenbart haft denne ydelse som fast afgift af fæstegårdene, desuden forekommer også 1 foder-nød (d. v. s. 1 ko at stalde på gården) og 1 bolgalt (fedt svin i modsætning til de magre „skovsvin“). Nogle steder nævnes „arbejdspenge“ eller „gårdspenge“; de ydedes af fæstegårde, som en tid havde været underlagt en nærliggende hovedgård og været pligtige til at svare hoveri dertil, men som så derefter var kommet til at ligge under en hovedgård, der lå så langt borte, at der ikke kunne blive tale om hoveri.

En særstilling indtog en enkelt gård i byen, der ikke svarede landgilde, fordi den oprindeligt var selveje. Det er dog et spørgsmål, hvor meget der i 16-hundredtallet var tilbage af selvejerret-tigheder, om der overhovedet har været nogle tilbage — i de kilder, der er undersøgt, er der intet fundet derom — og i afgift til Holbæk slot måtte denne gård præstere så store afgifter i „bon-deskat“, at den ikke var bedre stillet end de almindelige fæste-gårde, men afgiften er en typisk selvejerafgift, så der er ingen tvivl om, at det drejer sig om en selvejergaard (nuværende mtr. nr. 11).

Den vigtigste nøgle til forståelse af den gamle landsby Sandby er dog markbogen fra 1682. I den findes optegnet tre mål for hver eneste af byens ca. 2000 agre, 2 bredder og 1 længde, og desuden marknavne fra de enkelte fald inden for byens tre vange. Ved opmålingen blev målene ude i marken skrevet i kladder, der, så-vidt man kan skønne, var forsynet med figurer, som angav agre-nes placering i terrainet. Markkladderne overleveredes siden til skrivere, som sad hjemme i landsbyen og renskrev agrenes mål og taksationen af dem i særlige opmålingsbøger. Senere blev de enkelte gårdes agre uddraget af opmålingsbøgerne og indskrevet i ekstrakter, hvor hver gårds tilliggende er anført for sig. Des-værre er markkladderne intetsteds bevarede — altså heller ikke i Sandby — men fra Sandby mangler desuden også opmålings-bogen, saaledes at vi kun har ekstrakterne at bygge på. De er til

gængæld fint førte og rummer tilstrækkeligt med oplysninger til, at vi i enkeltheder kan rekonstruere bymarkens agerfordeling i 1682.

Det viser sig, at agrene på Sandby mark var fordelt nogenlunde regelmæssigt i et såkaldt „bolskifte“, d. v. s. at gårdene var delt i visse grupper, „bol“, der som regel havde deres agre liggende bestemt ved lodtrækning; derimod er i Sandby næsten altid gårdene *inden for* bolet anbragt i samme rækkefølge, hvilket gør det betydeligt lettere at finde bolene, når først agrenes rækkefølge i opmålingsbogen er rekonstrueret.

På den tid, da markbogen blev skrevet, var der flere øde gårde i Sandby, men alligevel er agrene opmålt, som om byen stadig var intakt — dog med en enkelt undtagelse: Agrene til det ene af bolene er lagt til selvejergården. Vi får altså i markbogen 25 gårde (bol), som vi i det følgende vil give samme nummer, som de havde i markbogen og i matriklen af 1688, idet vi til deres betegnelse anvender romertallene I — XXV, for at de ikke skal forveksles med matrikelnumrene fra matriklen af 1844 (den endnu gældende matrikel), som vi skriver med arabertal.

Gårdene i Sandby var fordelt således i bol: I, III — II, XIV — IV, V, VI — VII, VIII, IX, X — XI, XII, XIII — XVII XVI, XXIII, XV, XXIII — XVIII, XXV, XVIII — XX, XXIII — XVIII, XXV, XVIII — XX, XXI, XXII. Inden for bolene er gårdene her nævnt i den rækkefølge, hvori de almindeligt forekommer.

Der var altså 8 bol i Sandby, og da vi ovenfor har fastslået, at byen fra gammel tid var takseret til 4 mark skyld, ligger det nær at antage, at hvert bol ydede $\frac{1}{2}$ mark (6 pund) korn i skyld; men dette viser sig ikke ganske at være tilfældet. Skylden af bolene var, i ovennævnte rækkefølge: 6 — 5 — 7 — $7\frac{1}{2}$ — 6 (?) — $7\frac{1}{2}$ — 6 — 4 pund; der er altså kun 2 eller 3 bol, der giver 6 pund i skyld.

Forklaringen på den manglende forbindelse mellem bolinddelingen og skyldtaksationen er sandsynligvis, at bolinddelingen er den ældste, ja, der er i og for sig intet til hinder for, at bolinddelingen går lige tilbage til landsbyens grundlæggelse i oldtiden,

dog er den gamle bolinddeling i så fald sikkert een eller flere gange blevet rekonstrueret ved nye „rebninger“. På en nyrebning i forholdsvis ung tid (i slutningen af middelalderen?) tyder det også, at regelmæssigheden i agerfordelingen i 1682 er så udpræget, samt at *rækkefølgen* af gårdene inden for de enkelte bols agre er den samme — det var nemlig en ny skik, som var indført (solskiftet).

Søger man nu på grundlag af det ældste kort over Sandby — fra 1790 — at danne sig et begreb om, *hvor* de enkelte gårde inden for samme bol har været placeret i selve bykærnen, gør man en interessant iagttagelse. Det viser sig, at så mange „bolsbrødre“ (gårde i samme bol) med sikkerhed kan placeres parvis: een gård i den sydlige gårdrække og een lige over for i den nordlige, at vi med temmelig stor sandsynlighed kan antage, at således har den oprindelige ordning også været i de tilfælde, som er usikre på grund af de mange nedlagte gårde. Det ser herefter ud til, at Sandby fra først af har bestået af 16 gårde fordelt i 8 bol á 2 gårde, liggende i to rækker, som perler på en snor, i hvert bol een gård i den sydlige række og een gård lige overfor i den nordlige. Så er nogle bol blevet delt, såvidt det kan skønnes på den måde, at der er blevet udskilt et par nye gårde, som er blevet anbragt i fortsættelse af den gamle gårdrække mod vest, een gård mod syd og stadig een gård lige over for i den nordlige gårdrække. Pladsforholdene inde i den ældste del af byen har åbenbart ikke været af den beskaffenhed, at det har været muligt at anbringe de nye gårde i bolet ved siden af de gamle.

Med fuldstændig sikkerhed kan det ikke fastslås, at udviklingen i den gamle landsby Sandby er foregået således, men jo mere man fordyber sig i de kendsgerninger, som man kan læse ud af oplysningerne fra markbogen, jo mere sandsynlig bliver det, at denne forklaring er den rigtige.

Nedenfor gengives alle marknavnene fra Sandby bys tre vange, opmålt i dagene 18.—22. maj 1682. De findes nu i markbog nr. 261 i Rigsarkivet i København. Den originale stavemåde er anvendt i afskriften — med nogen modifikation:

DRUSEBJERG VANG

Tofterne syd for byen, 40 agre — Lille Korsagre, 24 — Under Lenninger 26 — Store Korsagre, 29 — Bunnspiels Agre, 10 — Moedstens Agre, 35 — Damsagre, 27 — Bredstensås, 31 — Kaie-brynsås, 27 — Åsagre, 115 — Hallekrogs Stykker — Kirkevejsagre, 5 — Kirkestiesagre, 36 — Spinkelland Ås, 26 — Fauveragre, 30 — Fledekiersagre, 3 — Hylleagre, 28 — Skraldeagre, 27 — Norden Lunde, 28, Rødvelten, 12 — Engeskiel Stykker, 28 — Syl Stykkerne, 21 — Orttemose, 30 — Koboe Stykker, 24 — Trunne-gierde, 42 — Lockeås, 49 — Lillevangsås — Kierås, 26 — Trunne-ås, 27 agre. Ialt 7 8 2 agre.

SKOVVANGEN

Kuglekier, 22 agre — Stakket Stobbe, 27 — Lange Stobbe, 27 — Bauneagre, 29 — Vesten Baunebakkerne, 23 — Klinteås, 52 — Tollerupås, 33 — Balsås, 27 — Sadseregårdsås, 29 — Lund-agreås, 27 — Rævehøj, 32 — Nyetoft, 19 — Skovbeksås, 15 — Boesbjergsås, 28 — Store Rytoft, 26 — Per Kiers Stykker, 11 — Strædesås, 48 — Bytofteås, 12 — Gadelandsås, 31 — Hundestykkerås, 22 — Løvemoseås, 28 — Kocheseilsstykker, 8 — Store Nytofte, 26 — Tverstykke, 25 — Viekie, 24 agre. Ialt 6 3 6 agre.

SVINNINGEVANGEN

Bousagre, 29 — Lagesagre, 30 — Gierdelodderne, 41 — Møllehøjs Ås, 35 — Klysekærs Stykker, 20 — Sandagerås, 28 — Birkels, 30 — Øksenbrøndås, 31 — Beksager, 30 — Åsebeksås, 30 — Hvædelods Ås, 32 — Vildspiels Agre, 64 — Åseagersås, 84 — Små Knolde, 16 stykker — Store Maglebjerg, 29 — De nordre ender på Maglebjerg, 32 — Steenmadsås, 29 agre. Ialt 554 agre.

— — — —

Paa baggrund af den regelmæssighed og stabilitet, som synes at have præget landsbyen Sandby gennem århundreder, fremtræder det, der nu skal berettes om, som intet mindre end en katastrofe for den gamle landsby.

I svenskekrigen 1658—60 er der sket begivenheder i Sandby, som har medført, at 12 gårde i Sandby er blevet forladt af beboerne og er kommet til at stå øde. Noget lignende skete flere

andre steder i landet, men i almindelighed blev gårdene forholdsvis hurtigt igen bygget op og beboet. I Sandby blev — af grunde, som nu ikke kan oplyses — kun *fire* af de øde gårde varigt genopbyggede. 8 gårde blev aldrig genopbygget, og deres jordtilliggende blev delt mellem nogle af de tilbageværende gårde i byen. På grund af det, som skete i Sandby i den nævnte krig, skrumpede byen altså ind fra 26 til 18 gårde.

Vi er ikke i stand til i enkeltheder at fortælle noget om, *hvordan* disse ulykker har ramt Sandby. Tuse herreds tingbog, som muligvis kunne have givet os visse oplysninger herom, er kun bevaret for eet enkelt år i 16-hundredtallet, fra 1637, og amts- og lensregnskaberne indeholder ingen tingsvidner om det øde gods i Sandby. Meddelelser om katastrofen får vi første gang i de forskellige godsers jordebøger indsendt ca. 1660—62, og de suppleres af korte oplysninger i matriklerne af 1662 og 1664. De er alle temmelig kortfattede og uden detaljer, men når vi nu stiller dem alle på række, giver de måske alligevel et indtryk af den forfærdelige situation:

Gård nr. II: „øde“ — „forarmet“.

V: „øde“.

VI: „øde og afbrudt“.

VIII: „øde og afbrudt“ (blev genopbygget).

XI: „øde og afbrændt“ — „øde og bruges af ingen“.

XIII: „helt forarmet, gården ruineret, så den er næsten øde“.

XVII: „øde og afbrudt“ — „øde, ingen bruger“ (genopbygget).

XVIII: „Denne bonde så vel som gården er øde, formedelst bonden var ved Cronnebor (?: Kronborg) at grave forleden skadetid (blev genopbygget).“

XIX: „øde“.

XXII: „øde og af fjenden afbrudt“ (blev genopbygget).

XXIV: „øde“.

Et bol blev øde, jorden lagt til XIII.

Som foran nævnt var Sandby fra gammel tid delt mellem mange hovedgårdes godssystemer, og gårdene i byen synes jævnlige at have skiftet fra det ene godssystem til det andet. Til kronen — under Holbæk Slot — lå i begyndelsen af 16-hundredtallet 2 gårde (VI og XXII) og 1 bol samt afgiften af selvejer-gården (XIII) (Holbæk lensjordebøger 1614 og senere). At dette gods gennem længere tid har været samlet under kronen, kan formentlig sluttes deraf, at det under et var pålignet „1 skatteko“.

Nu skete der det, at kronen i slutningen af 16-hundredtallet på forskellige måder efterhånden blev ejer af en stor del af Sandby: Nogle gårde erhvervedes ved mageskifter, se herom „Kronens Skøder“. Særligt fremhæves i denne forbindelse skal det, at kronen ved mageskifte af $\frac{5}{5}$ 1688 kom i besiddelse af 4 gårde af det gamle Vognserup gods (nemlig I, III, X og XV). Andre gårde blev udlagt til kronen, fordi de var „øde“ og der derfor ikke blev svaret nogen *skat* af dem. Kronens gods i Sandby gjordes i 1680 til ryttergods under 1. sjællandske regiment, og alt, hvad der siden kom under kronen i denne by, blev ligeledes ryttergods, d. v. s. udlagt til underhold for ryttere fra hæren. En overgang var der i Sandby indrettet „rytterhus“ i 5 gårde, medens 1 rytterhus var bygget „på gaden“, og disse 6 huse var da beboet af 6 ryttere, som havde deres underhold af kronens gods i byen, der i tiden ca. 1700—20 omfattede ikke mindre end 14—15 af de oprindelige 25 gårde (i 1688), men en stor del af gårdene var dog øde og havde været det siden svenskekrigen, deres jordtilliggende havde allerede i flere år været delt mellem andre gårde, så det var altså kun på papiret, at der var 15 ryttergårde i Sandby. Gode oplysninger om ryttergodset fås af 24 pakker regnskaber for 1. sjæll. regiments gods, der findes i Rigsarkivet, og af „Krigs- og Portionsjordebog 1696“.

Så nærmer tiden sig, da ryttergodset ved direkte salg, auktioner eller mageskifter blev opløst de allerfleste steder, nemlig omkring 1720. Afsætningen er formentlig ikke gået livligt nok, eller også har indtægterne ikke helt svaret til forventningerne, i hvert fald besluttedes det, at der skulle foretages en kæmpe-finanstransaktion med en stor del af det sjællandske gods, et *kæmpe-stats-*

lotteri med ikke mindre end 3 sædegårde og 209 bøndergårde i gevinster. Denne storslåede finansoperation er vistnok aldrig rigtig blevet undersøgt, endskønt rigeligt materiale til en undersøgelse findes i Rigsarkivet, men så meget kan ved denne lejlighed siges i al almindelighed, at det virkelig var et grundigt planlagt stort lotteri, der sattes i gang efter en kongelig forordning af 10/1 1719. Man kunne købe lodsedler à 5 rdl. under navn, devise eller bogstaver, som påførtes sedlerne; men det gik, så vidt det kan skønnes, ikke helt så godt med salget af sedlerne, som det var ventet. Man får en fornemmelse af pres, når man — især på de sidste af de mange fortegnelser over købere, som amtmændene indsendte — finder en meget stor mængde *embedsmænd* og andre i statens tjeneste ansatte personer.

Kronens gods i Sandby udgjorde gevinstnumrene 163—174, og efterhånden som de lykkelige vindere af disse gevinster dukkede op og fik skøde på deres gårde, spredtes Sandby-gårdene altså igen på mange hænder. Som rimeligt var, solgte mange vindere straks deres gårde igen, en del var der dog, som beholdt gevinsterne i en årrække på trods af, at besiddelsen dog uundgåeligt må have været forbundet med store praktiske vanskeligheder.

Af det, som her er udredet, vil det let kunne forstås, hvorfor Sandby forholdsvis *sent* kom til at deltage i den almindelige udvikling, som jo i 17-hundredtallet gik i retning af, at *godserne* i tilknytning til hovedgårdene blev mere og mere udbyggede, medens fæstegårdene og deres beboere blev stadig fastere knyttet til godsejerne. Men Sandby *kom* med i denne udvikling.

I året 1730 tik Conferensråd P. Benzon kgl. tilladelse til at oprette *tre* hovedgårde på Sjælland; en af disse var *Gislingegård*. Fra starten var der intet gods i Sandby under den nye hovedgård, men kort tid derefter købtes 6 gårde i Sandby under *Gislingegård*; de nævnes i jordebogen fra 1737 og i alle senere jordebøger, lige til de omsider i årene 1854—66 overgik til selveje.

Et andet større gods kompleks samledes om *Mørkegård*. Omkr. 1720 var tre gårde i Sandby underlagt *Mørkegård*, nemlig mtr. nr. 11, 13 og 14. 1774—78 blev mtr. 15 og 10 tilkøbt, og lige før udskiftningen i 1790 overgik mtr. 12 fra *Knabstrupgård* til *Mørke-*

gård, der således ligesom Gislingegård derefter ejede 6 gårde i Sandby.

Omtrent samtidig med udskiftningen gennemførte både Gislingegård og Mørkegård en „ligedeling“ af deres gårde i Sandby. Dette bestod i, at jorden til godsets forskellige gårde sloges sammen i een pulje og deltes med gårdenes antal, således at disse blev lige store og fik nøjagtig det samme hartkorn. Sådanne ordninger, der naturligvis var af praktisk betydning ved påligning af hoveri og ved andre lejligheder, kunne godsherren gennemføre fuldstændig på egen hånd og uden at aflægge beretning for nogen del af statsmagten, et forhold, der måske mere end noget andet viser, hvor omfattende herremandens magt over fæstebønderne efterhånden var blevet.

De fleste „ligedelinger“ er fra første halvdel af 17-hundredtallet, men da udviklingen som nævnt nåede forholdsvis sent til Sandby, blev det først omkr. 1790, at Gislingegård gennemførte den nye ordning for sine gårde i Sandby. (I hartkornsspecifikationer 1789 opføres gårdene med deres gamle hartkorn, men i en „hoveriforening“ af 1791 (LA) har de fået det nye „ensrettede“ hartkorn). Mørkegårds gårde nævnes endnu i jordebog fra 1793 (L. Pb) med det gamle hartkorn, men i 1799 (skøder til fæsterne) med det nye.

Udskiftningen, ophævelsen af det gamle dyrkningsfællesskab og omfordelingen af gårdenes jordtilliggende fra de mange smalle agre til nogle få store samlede lodder, har overalt i Danmark været en omvæltning af så indgribende betydning for den tids bønder, at næppe nogen i vore dage tilfulde vil kunne forstå det. Udskiftningen betegner i alle landsbyer et afgørende brud i den udvikling, som ellers efter alt at dømme kan føres tilbage til landsbyens grundlæggelse i en lige linje. Således også i Sandby.

Om selve den tekniske udformning af Sandbys udskiftning, foretaget i 1790 af landinspektør Lund, skal kun bemærkes, at det er en typisk stjerneudskiftning, og at kun Sandbys beboere i de forløbne 160 år vil kunne afgøre, om fordelene ved at bo *sammen* i landsbyen kan opveje de millioner af arbejdstimer til ekstra kørsel m. m., som den har medført.

Af selve udskiftningsforretningen er bevaret en ekstraktlignende afskrift i landvæsenskommissionsprotokollen for gl. Holbæk amt 1787—1804 fol. 77 f., og da udskiftningen jo egentlig er grundlaget for det Sandby, som eksisterer den dag i dag, skal vi slutte vor fremstilling af Sandbys historie med en udførligere gennemgang af dette aktstykke. For anskuelighedens skyld er gårdenes matrikelnumre fra matriklen 1844 tilføjet; de anvendes jo stadig, og det skulle derefter være en forholdsvis let sag at føre enhver Sandby-ejendom i nutiden tilbage til udskiftningstiden.

Det fortælles først, at en landvæsenskommission 2/11 1790 mødtes med lodsejerne i Sandby i anledning af byens udskiftning af fællesskabet, der forestodes af landinspektør N. C. Lund. I mødet deltog: kammerherre Castenskiold til Hørbygård, justitsråd Lunn til Knabstrup, etatsråd Schwitzer til Gislingegård, hr. Hviid til Mørkegård, forvalter Skolegård for universitetsgodset og hr. Grandjean på Frydendal.

Efter at en skolelod var udtaget, deltes byens mark i 5 dele:

- 1) de øde jorder, som tilhørte Hørbygård, Frydendal og Hagestedgård. Hertil udlagdes en lod langs landevejen fra Svinninge til Kundby kær (mtr. 16).
- 2) Hagestedgårds øvrige hartkorn lagdes til een gård, som fik udlagt en lod op til Svinninge markeskel (også mtr. 16).
- 3) Mørkegårds bønders lod. Mørkegård havde ialt 6 gårde i byen, idet een gård den samme dag, som udskiftningen fandt sted, var solgt fra Knabstrupgård til Mørkegård (mtr. 12). 2 gårde (mtr. 13 og 14) fik lodder nord for byen i Skovvang, 3 gårde (mtr. 15, 10 og 11) udlagdes jord i Drusebjerg og Svinninge marker, og den sidste gård (mtr. 12) fik en lod, der mod vest strakte sig ned til stranden og mod nord begrænsedes af det gamle gærde mellem Svinninge vang og Skovvang.
- 4) Universitetets 3 gårde (mtr. 1, 2 og 3) fik lodder syd for byen.
- 5) Det resterende hartkorn tilhørte Gislingegård gods (6 gårde, nemlig mtr. 4—9 inclusive). Hertil udlagdes jord nord for byen med undtagelse af jordlodden til een gård (mtr. 9), der anbragtes mellem universitetets gårde syd for byen.

Lodsejerne erklærede sig tilfredse med undtagelse af Gislinge-
gårds ejer, etatsråd Schwitzer; han beklagede sig over, at 5 af
hans bønder havde måttet tage jord i den sletteste af Sandbys
vange, nemlig Skovvang; men der blev intet hensyn taget til
denne klage.

— — —

En undersøgelse af beboernes familieforhold — væsentligst på
grundlag af Kundby kirkebog, der begynder allerede 1665 — viser,
at det ikke var helt med urette, når man for godt hundrede år
siden sagde, at Sandbys beboere var een familie. I 1842 skriver dr.
J. H. Larsen i „Holbæk Amt topografisk beskrevet“ om Sandby:
„Denne Bys Beboere udgør kun een Familie og ere endog i Klæde-
dragten noget forskellig fra Sognets øvrige Beboere“. Imidlertid
vil det ved denne lejlighed fore for vidt at komme ind på en om-
tale af de enkelte beboere af gårdene i Sandby, en sådan omtale
hører kun hjemme i en virkelig „sognehistorie“, hvor også arkæo-
logien, kulturhistorien m. m. kunne få en passende plads. Der-
imod skal dette bidrag til Sandbys historie, som her meddeles,
afsluttes med en oversigt over de ret indviklede *ejendomsforhold*
i byen for udskiftningen.

Nogle til sammenligning mellem matriklerne af 1688 og 1844: Mtr. 1688 nr.
I, se mtr. 5 — II, blev øde, se mtr. 12 — III, se mtr. 15 — IV, se mtr. 2 — V,
blev øde, se mtr. 4 — VI, blev øde, se mtr. 6 — VII, nedlagt, se mtr. 16 —
VIII, se mtr. 9 — IX, se mtr. 3 — X, se mtr. 6 — XI, blev øde, se mtr. 12 —
XII, se mtr. 1 — XIII, se mtr. 11 — XIV, se mtr. 12 — XV, se mtr. 8 — XVI,
se mtr. 10 — XVII, se mtr. 4 — XVIII, se mtr. 13 — XIX, blev øde, se mtr. 3
— XX, blev øde, se mtr. 6 — XXI, nedlagt, se mtr. 16 — XXII, se mtr. 7 —
XXIV, blev øde, se mtr. 10 — XXV, nedlagt, se mtr. 16.

Mtr. I (XII). De tre fjerdedele af gården tilhørte i 1600-tallet universitetet,
medens den resterende fjerdedel var tillagt overcappelanen ved Roskilde Dom-
kirke (inds. job. 1663). Denne sidste fjerdedel blev skødet til kronen $\frac{1}{8}$ 1688
og var i 1721 en del af en lotterigevinst, som tilfaldt general Jobst von Schol-
ten. Denne skødede ved transport $\frac{13}{8}$ 1721 til cancellisekretær Jacob Hiort,
en mand, der købte og solgte jordegods i stor stil. Senere er denne $\frac{1}{4}$ gårds
hartkorn at finde under Hagedstedgårds ejendom i Sandby (mtr. 16).

Universitetet har været ejer af den øvrige $\frac{3}{4}$ gård lige til vore dage; den
ansattes i matrikel 1844 til hartkorn 4" 3 $\frac{1}{2}$.

Landgilde til universitetet (1662): 1 pund rug, $\frac{1}{2}$ pund byg og 1 skæppe
boghvedegryn (gæsteri). Til overcappelanen: $\frac{1}{2}$ pund byg, $\frac{1}{2}$ td. havre (gæ-
steri).

Mtr. 2 (IV). Også denne gård tilhorte universiteter, og landgilden af den var i 1600-tallet tillagt forskellige af universitetets embedsmænd som en del af deres løn (Præsteindb. 1651 og senere kilder).

Landgilde (1663): 1½ pund rug, 1½ pund byg, 3 skill. grot gæsteri og 1 rdl. arbejdspenge (gården har altså formentlig engang ydet hoveri).

Mtr. 3 (IX). Den tredje af universitetets gårde i Sandby, der ligesom de to andre i 1600-tallet var underlagt forskellige af universitetets embedsmænd som løn. Den gamle landgilde, der nævnes i jordebøger 1609, 1613 og i yngre kilder, tyder paa, at gården en tid har været underlagt en lokal hovedgård. Landgilden udgjorde: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 2 td. havre gæsteri, 1 skæppe havre, 1 lam, 1 gås, 2 par høns.

Mtr. 4 (XVII). De ældste oplysninger om denne gårds ejere viser, at de havde den udlagt fra sognepresteembedet ved Roskilde Domkirke (Præsteindb. 1651), og derfra kom den ved mageskifte 1688 til kronen, blev ryttergods og skødedes $\frac{8}{10}$ 1721 som lotterigevinst til schoutbynacht Joh. Anton von Povlsen. 1737 tilhorte den Gisingegård, og fra dette gods solgtes den først i året 1866.

Landgilden var (1664): ½ pd. rug, 1 pd. byg, ½ skill. grot, 1 td. gæsterihavre.

I 1689 blev der tillagt denne gård en øde gårds jord (V); denne øde gård tilhorte i 1651 Otte Brahe til Næsbyholm, 1660—64 Tersløsegård og i 1688 Frands Møller. Sandsynligheden taler for, at gården er blevet ødelagt i svenskekrigen inden 1660; dog havde den i modsætning til de andre gårde i byen, som samtidig blev øde, hele tre beboere efter den tid, een af dem, Lars Andersen, kaldes undertiden i skattemandtallene Lars „Hoffgård“ eller „Hauggård“, og det er måske et gammelt navn på den øde gård, som her er bevaret. Landgilden var 1660: 2 td. byg og 2 td. havre.

Også den egentlige gård, mtr. 4, var i nogen tid øde efter svenskekrigen, men den kom på fode igen, måske takket være det, at den nævnte øde gårds jord blev tillagt.

Mtr. 5 (I). Gården hørte til det gamle Vognserup gods og var vist kommet dertil ved skøde fra kronen $\frac{30}{12}$ 1555. Med det øvrige af Vognserup gods kom den ved mageskifte 1688 til kronen, hvorfra den skødedes som lotterigevinst $\frac{28}{12}$ 1724 til generalmajor Chr. Gerhart von Stocken. 1737 var den under Gisingegård, hvor den forblev indtil 1850'erne. Den gamle landgilde var: 1½ pd. rug, 1½ pd. byg, ½ bolgalt, 1 skill. grot, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 skæppe arre, 2 td. arre gæsteri.

Mtr. 6 (X). Gården hørte ligesom mtr. 5 til Vognserup gamle gods og kom i 1868 under kronen. 1721 bortspilledes den som lotterigevinst, men først $\frac{12}{8}$ 1735 udstedtes der skøde til vinderen, som var marskal Gersdorf, 1737 var den købt under Gisingegård, hvortil den lå til frikøbet $\frac{24}{1}$ 1858. Den gamle landgilde (job. 1661): 2 pd. 1 td. byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 fodernød, 2 td. arre gæsteri.

I 1694 tillagdes denne gård ½ af den øde gård nr. II's jord (se herom under mtr. 12), og omkring 1735 kom der endnu en del jord fra øde gårde under gården, nemlig jorden fra gårdene nr. VI og nr. XX.

VI havde i mange år været under Holbæk slot, i hvis job. den nævnes 1614 med følgende landgilde: 1 pd. rug, 1 pd. byg, $\frac{1}{2}$ lam, $\frac{1}{2}$ gås, 2 høns, 1 td. $\frac{1}{2}$ sk. arre, 1 fodernød, 1 stor og 1 lille skal smør (16 mark smør), $\frac{1}{2}$ lam o. s. v. hentyder vist til, at den ene halvdel allerede dengang var øde og tillagt en anden gård, sådan var det i hvert fald 1651 og senere (skmdt. og job.). Beboere: *Peder Pedersen*, 1614—36, *Jens Nielsen*, 1651. I den sidste svenskekrig blev gården helt øde, hvorefter jorden i 1689 lagdes under nr. XX.

XX var kun et lille bol, der gav 1 otting smør i landgilde. Det kom $\frac{25}{7}$ 1574 til kronen og fulgte derefter Holbæk slots gods. Ved det store lotteri i 1721 vandtes det og den øde gård nr. VI's jord af kornet Gustav Adolph Woyda. Kort tid derefter stod også XX øde. De øde jorder købtes siden under Gislingegård, der lagde dem til mtr. 6.

Mtr. 7 (XXII). Det er vist denne gård, som i 1753 ved mageskifte overgik fra Frands Banner til kronen. Endnu i matr. 1664 ses det, at gården var under Holbæk slot, men i mtr. 1688 står Claus Lachmann i Holbæk som ejer. De følgende ejere er ikke kendte, først når vi kommer frem til 1730'erne, kender vi ejerne igen, da var gården kommet under Gislingegård. (Af skmdr. 1705 fremgår det, at gården også da tilhørte Claus Lachmann). Landgilde (job. 1614): 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 td. havre, $\frac{1}{2}$ lam, $\frac{1}{2}$ gås, 2 høns, $\frac{1}{2}$ fodernød, 1 stor og 1 lille skal smør.

Gården var øde efter svenskekrigene, men blev genophyget.

Mtr. 8 (XV). Af det gamle Vognserup gods, hvortil gården købtes $\frac{30}{12}$ 1555 (kronens skøder). Kom 1688 under kronen og skødedes 1679 som lotterigevinst til cancelliråd Rasmus Rasmussen. Var 1737 under Gislingegård, hvorfra den solgtes (til fæsteren) $\frac{12}{12}$ 1854. Landgilde 1555: 1 pd. byg, 1 td. havre.

I 1689 lagdes en øde gårds jord til mtr. 8. Det var gård nr. XIX, som blev øde i svenskekrigen. Den havde tidligere ligget til Abrahamstrup (under kronen) og gav følgende landgilde: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 12 skill. gårdspenge, 1 fodernød.

Mtr. 9 (VIII). Lå i 16-hundredtallet til sognepræsteembedet ved Roskilde Domkirke og kom ved mageskifte $\frac{24}{4}$ 1688 til kronen, som udlagde den til lotterigevinst sammen med de andre kronens gårde i Sandby. Gevinsten tilfaldt Abigaël Marie Jensdatter Samuel, som fik skøde $\frac{30}{7}$ 1721. 1737 var gården kommet under Gislingegård, som den siden fulgte.

Den gamle landgilde: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 td. arre gæsteri, 1 skill. grot.

Efter svenskekrigen blev tillagt $\frac{1}{2}$ øde gårds jord, af nr. XI, se mtr. 12.

Mtr. 10 (XVI). 1651 tilhørte gården magister Enevold i Roskilde, 1664 og 1688 mag. Eskild i samme by, men derefter er oplysningerne om ejerne meget mangelfulde. I 1778 kaldes den „strøgods“, og først omkr. 1785 er den kommet under Mørkegårds gods. Den købtes fri af fæsteren $\frac{11}{11}$ 1801. Landgilde (1664: 1 pd. rug, 1 pd. byg, $\frac{1}{2}$ skill. grot, 1 td. arre gæsteri.

Engang i første halvdel af 17-hundredtallet er en øde gårds jord blevet til-

lagt. Det drejede sig om jorden til gd. nr. XXIII. Denne gård havde været tillagt Ringsted Kloster og kom derfra til Vartov, men dens ejere efter 1688 er ikke kendte. Landgilden: 1 pd. byg.

Mtr. 11 (XIII). Denne gård indtager en særstilling blandt Sandby-gårdene; det var nemlig den eneste selvejergård i byen. Dens faste årlige „skat“ til Holbæk Slot var imidlertid i 16-hundredtallet forlængst blevet så omfattende, at den fuldt ud svarede til en regulær landgilde. Selvejerne var jo ellers fritagne for landgilde. Der ydedes (job. 1614): $\frac{1}{2}$ td. smør, 1 td. arre „støding“ (opr. „stotte“ til ledingskibets udrustning), 6 skill. leding (oprindelig afløsning for pligten til krigstjeneste), 1 høne, 20 æg, 2 td. arre gæsteri, 1 fodenød og 2 store, 2 små skåle smør.

Til gården blev der for 1660 lagt et bol, der havde givet 1 pd. byg og 1 td. havre gæsteri i landgilde (samt 2 store skåle smør).

Gården var allerede før 1664 blevet udlagt fra kronen til private (1661 lå den dog endnu til Holbæk Slot). Ejere var i 1664 Cathrine Hagelmann og i 1688 kaptajn C. Zeigler. Derefter har det ikke været muligt at finde ejerne, for 1718, da var gården kommet under Mørkegård (job.), og herunder blev den til $\frac{1}{11}$ 1801, da fæsteren købte den fri.

Mtr. 12 (XIV). $\frac{1}{5}$ 1393 skødede Peder Jensen Preen denne gård til Sct. Clara Kloster i Roskilde (Æ. d. Arkreg. V 580), senere kom den under Roskilde Domkapitel (Sacellum Beatas Virginis Kanonikat). Med andet gejstligt gods kom den ved mageskifte 1688 til kronen, der $\frac{14}{7}$ 1721 skødede den som lotterigevinst til kapt. Johan Fred. Jorvitsch. 1737 og senere (job.) lå den til Knabstrup, 1790 solgtes den derfra til Mørkegård. $\frac{11}{11}$ 1807 købte fæsteren den fri. Landgilden 1393: 2 pund annone, job. o. 1660: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 2 td. arre gæsteri, 1 lam, 1 gås, 1 ort penge.

Ved tillæg af 2 halve ødegårdes jord var gården blevet den største i byen.

Gård nr. XXI var $\frac{20}{7}$ 1631 af Claus Då til Borreby blevet mageskiftet til kronen, som lagde den under Holbæk Slot. I svenskekrigen blev den øde. 1664 hedder det: „Øde og bruges af ingen“. Derefter blev jorden delt i to halvdele og tillagt mtr. 9 og mtr. 12. Landgilden havde været (1631): 1 pd. rug, 1 pd. byg, 2 td. havre, 12 skill. gårdspenge og 2 mark fodernødspenge.

Den anden øde gård, nr. II, ejedes 1651 og 62 af Vognserup, men 1664 af mag. Eskild i Roskilde. 1688 var ejeren Christen Christensen Byfoged i Holbæk. I 1694 udlagdes „Christen Byfoges øde jord“ til kronen, hvorefter jorden deltes mellem mtr. 12 og mtr. 16. Landgilden havde været 1 pd. rug, 2 pund byg og 1 daler gæsteri.

Mtr. 13 (XVIII). Hørte i 16-hundredtallet til Aggersvold, i hvis job. den nævnes 1661 med bemærkning om, at gården blev øde, fordi ejeren var ved Kronborg at grave i forleden skadetid. Gården blev dog gjenopbygget og nævnes i mtr. 1664 og 1688 som beboet. Senere kom den under Mørkegårds gods (nævnes i job. 1718), hvorfra den frikøbtes af fæsteren $\frac{11}{8}$ 1799. Landgilden var (1664): 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 fodenød. 9 skill. landgildepenge.

Mtr. 14 (XXIII). En gård, som i sidste halvdel af 16-hundredtallet var udlagt til ryttergods. I 1723 (²⁵/₁) skødedes den som lotterigevinst fra kronen til kapt. Steph. Nyestedt. 1718 og senere var den under Mørkegård (job.). Landgilden: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 2 td. arre, 1 fødenød. ²⁷/₆ 1799 frikøbtes gården af fræsteren.

Mtr. 15 (III). De ældste oplysninger om denne gård — fra midten af 1600-tallet (Præsteindb. 1651) — viser, at den da hørte under Vognserup gods. Ved opløsningen af dette gods kom den ved mageskifte til kronen (Kronens skøder ⁵/₅ 1688), blev ryttergods og skødedes ⁷/₇ 1721 som lotterigevinst til hoffourier Christopher Poul Beenfeldt, der ejede gården i en lang række år. ¹⁵/₉ 1752 skødedes til provst Eggert Bentzon i Kundby, og ved hans testamente tilfaldt den i 1771 brygger Bent Hoftved i Kbhvn., som 1774 skødede til Lars Hansen Møller ved Frydendal. 1778 var gården under Mørkegårds gods, hvorfra den frikøbtes af beboeren ¹¹/₁₁ 1801.

Den gamle landgilde var: 1 pd. 5 skæpper rug, 1 pd. 2 td. byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 2½ td. korn gæsteri.

Mtr. 16. Som tidligere fortalt blev en del øde gårdes hartkorn på udskiftningstiden samlet i eet og udlagt i et stort jordstykke vest for byen. Denne jord blev lagt til Svinningegården. Her skal nu kort gøres rede for de øde gårde, hvis hartkorn samlede i mtr. 16:

Gd. nr. VII: Hørte 1664 og 88 under Hagestedgård, 1770 under Holbæk Slot. Landgilde: 15 skæpper rug, 18 skæpper byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 fødenød, 1 ort penge. En beboer nævnes endnu i indb. 1761 (LA), men gården var måske alligevel øde på dette tidspunkt. I hvert fald var den det 1770, da jorden var lagt til XXI.

Gd. nr. XXI: Var også 1664, 88 under Hagestedgård, og 1770 under Holbæk Slot. Landgilde: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 fødenød, 1 ort penge. ²/₁ 1805 overdrager ejeren gården til Svinningegården.

Gd. nr. XXV: Gården tilhørte 1664 Torbenfeld og 1688 „Mogens Larsens arvinger“, men siden kom den under Vognserup (job. 1721, 42). Landgilden var 1664: 1 pd. rug, 1 pd. byg. 1790 blev gårdens jord lagt til XXI.